

חכמה לשלמה
מאמרים לכבוד הרב ד"ר שלמה ריסקין
מאת עמיתיו ותלמידיו הנכבדים

Hokhma LiShlomo
Essays in Honor of Rabbi Dr. Shlomo Riskin
by His Distinguished Colleagues and Students

חכמה לשלמה

מאמרים לכבוד
הרב ד"ר שלמה ריסקין
מאת עמיתיו ותלמידיו הנכבדים

HOKHMA LISHLOMO

ESSAYS IN HONOR OF
RABBI DR. SHLOMO RISKIN

BY HIS DISTINGUISHED COLLEAGUES AND STUDENTS

עורכים: ברוך סטרמן וג'ודי טאובס סטרמן

חכמה לשלמה
מאמרים לכבוד הרב ד"ר שלמה ריסקין
מאת עמיתיו ותלמידיו הנכבדים
Hokhma LiShlomo
Essays in Honor of Rabbi Dr. Shlomo Riskin
by His Distinguished Colleagues and Students

עורך אחראי: ראובן ציגלר

עורכות משנה: קרן מלץ ואפרת גרוס

עריכה: אביחי גמדני

הגהה: בנימין פרנקל

עיצוב ועימוד: תמי מגר

עיצוב העטיפה: תני בייער

© כל הזכויות שמורות לספרי מגיד, הוצאת קורן, 2021

ספרי מגיד, הוצאת קורן

ת"ד 4044 ירושלים 9104001

טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534

www.maggidbooks.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-318-3 ISBN

נדפס בישראל 2021 Printed in Israel

הַרְיָנִי מִקָּבֵל עָלַי מִצֹּת עֲשֵׂה שָׁל וְאַהֲבַת לְרַעַךְ בְּמוֹךְ

We are honored to dedicate this beautiful *sefer*, a tribute to Rabbi Shlomo Riskin, in the memory of our beloved father, Natan Meir Schulsinger, z”l, and in honor of our newborn grandson, Natan Meir Ross, his namesake.

Natan Meir Schulsinger was a hero of the Jewish people who, as a member of the “Breicha,” smuggled displaced Jews from Europe to Palestine from 1945–1948. He led these Jews by foot across the Austrian-Italian Alps towards their new home. He settled in Israel after the declaration of the State and joined the Israeli navy as he continued to serve his people and build the land. Natan Meir truly loved the Land of Israel and the Jewish people, and passed this love on to his children and grandchildren. This love inspired them to make aliya and enabled Natan Meir Ross to be born a sabra, in Israel. May Natan Meir Ross continue this legacy of people like his great grandfather and Rabbi Shlomo Riskin, both of whom have done so much to bring Jews to the Land of Israel, and help complete the process of *veshavu vanim legevulam*.

Helene and Robbie Rothenberg

תוכן עניינים

תודות	יג
"ועתה כתבו לכם את השירה הזאת": שירת התורה של הרב ריסקין	
ינון אחימן	יז
הרב שלמה ריסקין: חיים של סלילת דרכים חדשות ח"כ יולי אדלשטיין	
כא	כא
ריבונות יהודית: אתגרי משמעות, זהות ואחריות פרופ' בנימין איש שלום	
כג	כג
ומרדכי ידע ויוסף נשבע: סוד מלחמת עמלק מדור דור הרב יצחק צבי (השי) בילט	
כט	כט
חידוש הרבנות והקהילות במדינת ישראל המתחדשת הרב אליהו בירנבוים	
מז	מז

ברוך אתה בעיר:

בין ערים בתורה לעירו של הרב ריסקין

הרבנית רננה בירנבוים. . . . . סג

‘אדם – תורה – חיים’: קריאה דתית

לדיאלוג במציאות פוסטמודרנית

הרב ד"ר רונן בן דוד. . . . . עא

קוגל, דג מלוח ועבודת ה':

על הממד החומרי של הרוחניות היהודית

הרב פרופ' יהודה ברנדס. . . . . צא

השפעת גורמים חוץ-הלכתיים על פסיקת ההלכה

הרב שמעון גולן. . . . . קטו

האמנם חכם דוד כמלאך א-להים?

עיון במשל האישה התקועית

פרופ' יונתן גרוסמן. . . . . קלג

על אופי החובה של האיש כלפי אשתו בספרות חז"ל:

בין המשנה לגמרא

הרבנית חנה גודינגר (דרייפוס). . . . . קמט

מנהיג מן התורה – מניין?

פרופ' אביעד הכהן. . . . . קנט

חכמת העמים בגליונות ובעיונים של נחמה ליבוביץ

ד"ר שמואל ויגודה. . . . . קפא

לקום מחר בבוקר: ביאור לליקוטי מוהר"ן תורה נד

הרב שלמה וילק. . . . . קצט

חכם בכבוד הבריות: על כוחה של חכמת החמלה

הרב אהרן טהרלב. . . . . ריא

כי היא חברתך ואשת בריתך: זוגיות ותכנון משפחה
הרב ד"ר בנימין לאו . . . . . רכה

מינוי דיינים: מן ההלכה אל המעשה
טוענת רבנית ד"ר רחל לבמור . . . . . רמה

דיוקן ה'יחידים' במסכת תענית בתלמוד הבבלי ובירושלמי
נתנאל לדרברג . . . . . רנז

אפשרות למקור מקראי לדין הפקעת קידושין
הרב יעקב מדן . . . . . רעט

ריאיון עם משה מושקוביץ (מושקו) ז"ל
לרגל הגיעו של הרב ריסקין לגבורות
מראיינים: ינון אחימן ואביחי פואה . . . . . רצג

מצוות יישוב הארץ
הרב אליעזר מלמד . . . . . רצט

איך גייר הרב סולובייצ'יק את היצירתיות?
הרב חיים נבון . . . . . שיג

"וכנו מִמֶּךָ חֲרָבוֹת עוֹלָם": משנתו ופועלו של
הרב שלמה ריסקין כהמשך להנהגתו של רבא
אשת ההלכה מלכה פיוטרקובסקי . . . . . שלז

"חזית איש מהיר במלאכתו":
ר' חנינא מעלה אבן לירושלים
הרבנית בילי רבנשטיין (פיזם) . . . . . שנג

ברכה לרב שלמה ריסקין
השופט פרופ' אליקים רובינשטיין . . . . . שסה

מפגש בין דתי מנקודת המבט של המחשבה היהודית
הרב ישראל רוזנבלט . . . . . שסז

ניסוי בהנהגה רוחנית נשית:

סיפורים מהשטח וחזון לעתיד

הרבנית ד"ר ג'ני רוזנפלד . . . . . שצה

לפנים משורת הדין

הרב שוקי רייך . . . . . תיג

לשאלת ברכות על מצוות שבין אדם לחברו

אבי שגיא . . . . . תכא

רוח נכון חדש בקרבנו: על התרומה של

הרב ריסקין לחברה הישראלית

הרב יהודה שטאובר והרב ד"ר רונן בן דוד . . . . . תמט

משתתפים . . . . . תסה

Contents

Foreword 13

Acknowledgements 17

Teshuva in Friendship
Rabbi Saul J. Berman 21

*The Beit HaMikdash and the Synagogue
as Multipurpose Spiritual Centers*
Rabbi Dr. Katriel (Kenneth) Brander 31

The Death Penalty for Terrorists? A Halakhic Analysis
Rabbi Dr. Shlomo Brody 45

Celebrating Visionary Leadership
Dr. Erica Brown 57

How Like a God: A Jewish Conception of Human Personhood
Rabbi Dr. Eugene Korn 65

Humble Heroes of Tractate Taanit

Rabbanit Sally Mayer 77

A Crown for All to Wear

Rabbi Lord Jonathan Sacks zt"l 85

Hearing the Great Shofar: Aliya as a Matter of Choice

Natan Sharansky and Rachel Sharansky Danziger 95

The Y Symbol: A Tribute

Rabbi Prof. Daniel Sperber 101

For Honor and for Splendor

Dr. Baruch Sterman and Judy Taubes Sterman 105

Distinguishing between Functional and

Mission-Centered Judaism

Rabbi Avi Weiss 119

Contributors 131

תודות

וַיְהִי בְּרֵדַת מֹשֶׁה מֵהָר סִינַי וּשְׁנֵי לַחַת הָעֵדֻת בְּיַד מֹשֶׁה בְּרֵדָתוֹ מִן הָהָר וּמֹשֶׁה לֹא יָדַע כִּי קָרַן עוֹר פָּנָיו בְּדַבְּרוֹ אֹתוֹ. (שמות לז, כט)

כשמשה ירד מהר סיני נושא את לוחות הברית, התורה מספרת לנו שקרן אור פניו פסוקים אלו מעוררים שאלה: כבר כמה וכמה פעמים קודם לכן התראה משה רבנו עם ה' פנים אל פנים, כביכול, ברם לאחר המפגשים הקודמים עם האֱלֹהִים, לא השתנה מראהו החיצוני של משה. מדוע אפוא החלו פניו של משה לקרן דווקא עכשיו, בפעם זו? שאלה זו העלה הרב שלמה ריסקין באחת מהרצאות ערב יום רביעי המפורסמות שלו, בבית הכנסת של לינקולן סקוור בניו יורק, לפני כארבעים שנה. החדר היה עמוס, אפילו יותר מהרגיל בשיעורים הפופולריים הללו, שהיו ידועים כפסגת החינוך היהודי למבוגרים במנהטן. באותו ערב התמודד הרב ריסקין עם נושא רגיש במיוחד, שבו עמדת הממסד ההלכתי התנגשה בחריפות עם עמדת החברה הליברלית המתקדמת בכללותה, ועם קהלים משמעותיים בקהילה היהודית ב"אפר ווסט סייד" בפרט. הוא עמד לתמוך במה שאפשר לכנות העמדה

המחמירה ולהגן על הדעה ההלכתית המסורתית, אף שרבים סברו כי עמדה זו תגבה מחיר לא מבוטל. דבר זה היה בעל משמעות בפני עצמו, כיון שהוא הדגים עיקרון שיהיה נכון לכל אורך דרכו של הרב ריסקין כרב ופוסק, והוא היותו קשה לסיווג מראש: יש נושאים שבהם הוא נחשב למקל, אך לעיתים קרובות הוא ינקוט דווקא עמדה מחמירה יותר, וזאת משום שהרב מכריע בכל מקרה לגופו – לפי ההלכה, אך מתוך רגישות להקשר ולנסיבות.

יש לזכור את מצבו של משה, הסביר אז הרב ריסקין לשומעיו. אחרי הכול, זיו פניו של משה הופיע בשעה שירד מהר סיני כשהוא נושא את הלוחות השניים – אלה שה' ציווה עליו לכתוב בעצמו (פְּסָל לְךָ!) – אחרי ששבר את הלוחות הראשונים. כמה ניסים ליוו את הלוחות האלו! עשרת הדיברות היו חקוקים בהם לכל עומקם, מצד לצד, ובכל זאת ניתן היה לקרוא את הכתב כרגיל משני עברי הלוחות, נס שבו הושהה חוק הטבע לפיו כתב מן העבר האחד מופיע כתמונת ראי בעבר האחר; נוסף על כך, חלק מהאותיות החקוקות בסלע, כמו מ"ם וסמ"ך, נותרו מרחפות באוויר שלא כדרך הטבע. לכן אפשר לשער שכאשר שמע משה את הוראותיו של הקב"ה כי עליו לכתוב מחדש את הלוחות בעצמו, בוודאי קרא: "אבל אני בן אנוש בלבד, ומחבינתי לשחזר את נפלאות הלוחות הראשונים זו משימה בלתי אפשרית!", ובכל זאת, ארבעים יום וארבעים לילה לאחר מכן ירד משה מהר סיני כשהוא מחזיק בידיו את הלוחות השניים שכתב במו ידיו.

"כשאתה משיג את מה שחשבת שהוא בלתי אפשרי", הסביר הרב ריסקין לקהל הקשוב, "הפנים שלך מאירות".

לאורך חייו לקח הרב ריסקין על עצמו משימות, פרויקטים ומטרות שאחרים ראו אותם כבלתי אפשריים. כך, למשל, רבים היו בטוחים שרב צעיר כל כך לא יצליח להפוך את בית הכנסת לינקולן סקוור, בית כנסת שהוקם בלב אחת הקהילות היהודיות המתקדמות ביותר, למקום אורתודוקסי מסורתי, ובכל זאת, לינקולן סקוור אכן הפך לאחד מבתי הכנסת האורתודוקסים היוקרתיים ביותר באמריקה. בשיא הצלחתם החליטו הרב ריסקין ואשתו האהובה ושותפתו

הקבועה ויקי להשאיר את כל זה מאחוריהם ולעלות לארץ. רבו הנערץ ייעץ לו נגד המהלך. נאמר לו שוב ושוב כי לעולם לא יתקבל בחברה הישראלית בכלל ובקרב הקהילה הדתית בפרט, וודאי שלעולם לא תהיינה לו סמכות או השפעה אמיתיות. ובכל זאת, הישגיו של הרב ריסקין ברבנות העיר אפרת, העיר שייסד, ברשת בתי הספר החשובה שהקים ובראשה עמד, בקידום סוגיות הנשים בחברה הדתית בישראל ואפילו בפוליטיקה הישראלית – גדולים ומשמעותיים מאוד, הן ברמה האישית, הן ברמה המקומית והן ברמה הלאומית.

אנחנו זוכרים איך לפני עשרים וחמש שנים, בימי הסכמי אוסלו, שמענו שיחה על ראש גבעת הדגן בין אלוף בצה"ל לרב ריסקין. הקצין ניסה להסביר לרב מדוע אין טעם בהפגנות נגד מסירת שטח הגבעה ובעד הכללתה בתחומי העיר אפרת. "הרב", אמר הקצין הבכיר, "זה לא יעזור. המפות כבר צוירו ואושרו". הרב ריסקין לא נתן לדברים להפריע לו והמשיך במאבק למען גבעת הדגן, שאז הייתה פיסת אדמה שוממה בפאתי אפרת – וכיום היא קהילה משגשגת המאכלסת מאות משפחות צעירות. שוב השיג הרב ריסקין את מה שאחרים היו בטוחים שאינו בר השגה.

בראש ובראשונה, ספר זה לא יכול היה לצאת לאור ללא ההיענות המופלאה והלהיטות לתרום מצד רשימת הכותבים המכובדת, שפינו זמן בלוחות הזמנים העמוסים שלהם כדי לכתוב ולהגיש את מאמריהם. התמיכה בפרויקט, הכבוד והאהבה האמיתיים לרב ריסקין ניכרים בכל מאמר ומאמר. החלק העברי עבר תחת ידיו האמונות והמיומנות של העורך אביחי גמדני, ואנו מודים לו על שהעלה משמעותית את רמת המאמרים שערך. תודה כמובן גם לכל הצוות של "אור תורה סטון", ד"ר רוי שטרן, אביחי פווה, הרב יהודה שטאובר, דוד כץ וינון אחימן. לתודה מיוחדת זוכה נשיא מוסדות "אור תורה סטון", הרב ד"ר כתיאל (קנת) ברנדר, על תרומתו לעבודה זו ועל הכוונתו ותמיכתו בפרויקט מתחילתו ועד סופו. כמו כן, ברצוננו להודות לאנשי הוצאת מגיד, לעורך האחראי הרב ראובן ציגלר, ולעורכות המשנה קרן מליץ ואפרת גרוס, לעורך הלשון אביחי גמדני ולמגיה בנימין פרנקל.

לסיום, ברצוננו להודות לרב ריסקין על כל השנים שזכינו לחלוק עמו. הוא היה ועודנו המורה שלנו, הפוסק שלנו, היועץ שלנו, השכן והחבר שלנו. בפרט אנו מודים לרב ריסקין על היותו מודל לחיקוי לנו ולמשפחותינו.

יהי רצון שהרב ריסקין יתברך במילים מברכת הכהנים שהוא עצמו בירך במהלך חייו פעמים רבות מספור – "יאר ה' פניו אליך". נאחל לו עוד שנים רבות בבריאות טובה ואיתנה שבהן ימשיך לעורר את כולנו לשאוף להשיג את הבלתי אפשרי.

ברוך סטרמן וג'ודי טאובס סטרמן
אפרת, ה'תשפ"א

"ועתה כתבו לכם את השירה הזאת" – שירת התורה של הרב ריסקין

מנכ"ל "אור תורה סטון"
ינון אחימן

לכאורה, הרב ריסקין ושירה הם שני מושגים שלא בדיוק תואמים.
מבחינת סגנון הדיבור והכתיבה שלו, הרב נוטה לכיוון עיוני-
רעיוני ולעיתים אף סיפורי, וכמי שמכיר אותו שנים רבות, גם יכולותיו
הווקאליות אינן מפוארות...
בכל זאת, במובן העמוק, הן שיטתו בלימוד תורה הן מסכת
חיו – שתיהן בגדר שירה.

עניינו של כל יופי הוא בסוד הקצב שבין תנועות מתחלפות,
בהתאמה שבין יסודות מתחלפים, יפיה של המנגינה הוא בקצב

תנועות הקול המתחלפות, מן העוז אל הרוך, מן הרפיון אל הקושי¹.

כזו היא שירת התורה של הרב ריסקין. יש בה קצב – יסוד קבוע ושורשי העומד בבסיס הגותו, ויש בה תנועות מתחלפות, דינמיות, חיות, פתוחות ומפולשות לעולם. קשובות למתרחש ומתאימות עצמן למציאות, לחברה, לאדם. כל זה מתרחש בהקשבה ובהתאמה הן לצרכים המשתנים כולם הן לקצב הבסיסי המתמיד.

זו שירת תורה שיש בה רוך ועוז, רפיון וקושי. רוך כלפי חלשים ונזקקים. אנשים כואבים ופגועים מרעידים את מיתרי ליבו הרך של הרב, אך ההכרח לתת מענה למצוקות מוליד בו עוז רוח ועוצמות לחשוב מחדש על המציאות, לנסות לחלץ מרפא לכאב ולעמוד בקשיחות מול מתנגדים ובעלי מחלוקת.

...וכל מחלוקת התנאים והאמוראים הגאונים והפוסקים, כאמת, למבין דבר לאשורו, דברי אֱלֹהִים חיים המה ולכולם יש פנים בהלכה. ואדרבה, זאת היא תפארת תורתנו הקדושה והטהורה. וכל התורה כולה נקראת שירה, ותפארת השיר היא כשהקולות משונים זה מזה, וזהו עיקר הנעימות. ומי שמשוטט בים התלמוד ראה נעימות משונות בכל הקולות המשונות זה מזה.²

כך מתייחס הרב ריסקין לבעלי המחלוקת שלו. דבריהם הם פן בתורה, אך גם שיטתו שלו היא פן שיש להיאבק עליו. לא רק מול דעות אחרות שר הרב את תורתו הייחודית, גם בתוך שירת התורה שלו הוא יוצר פנים שונות ומגוונות, מהרוך לקושי, מהקושי לרוך וחוזר חלילה. בהתאם לצרכים, למציאות ולאדם שמולו. היטיב להגדיר את הדברים השופט מנחם אלון:

1 פחד יצחק, חנוכה, עמ' לח.

2 רבי יחיאל מיכל אפשטיין בהקדמתו לספרו ערוך השולחן.

“ועתה כתבו לכם את השירה הזאת”

מערכת ההלכה היא סימפוניה אדירה ובה צלילים רכים ושונים, ובכך גדולתה ויפיה. זקוקה היא בכל דור ודור לאותו מנצח גדול בעל השראה וחזון שיגלה בסימפוניה מרובת צלילים זו, אותה אינטרפטציה שדורו ובעיותיו שומעים אותה, וצריכים לה.³

הרב ריסקין, בעיניי, הוא אותו מנצח. מצד אחד, הוא מתאמץ לשמור על המלודיה היסודית ועל הקצב הבסיסי, מתוך מחויבות להלכה ולפסיקה, שנוצרו בעבר, הניצבות לפניו במלוא הדרן ותובעות את היניקה מהן. מצד שני הוא יוצק בתורתו את אותה תנועה ודינמיות החיוניות כל כך לעיצוב השירה. הוא קשוב לבעיות הדור ומנסה לתת פתרונות יצירתיים וחדשניים לאתגרי תקופתנו התובעים מענה. הוא נאחז בבסיס וביסוד וצומח מהם למרחבי ההווה, הזמן והתקופה.

גדולה שירה, שיש בה עכשיו, ויש בה לשעבר, ויש בה לעתיד לבוא, ויש בה בעולם הזה ויש בה לעולם הבא.⁴

הסמיכות של השירה למצוות הקהל, אף היא מבטאת מאפיין מרכזי בשירתו של הרב ריסקין.

הַקֶּהֱל אֶת הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׁים וְהַטָּף וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וְלְמַעַן יִלְמְדוּ וְיָרְאוּ אֶת ה' אֱלֹהֶיכֶם וְשִׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת.⁵

3 “ועתה כתבו לכם את השירה הזאת: על פלורליזם בעולמה של הלכה”, גיליון פרשת השבוע של המחלקה למשפט עברי, פרשת וזאת הברכה, תשס”ב.

4 ספרי דברים, פרשת האזינו.

5 דברים לא, יב.

רבים הם העוסקים בהנחלת התורה לאנשים. רבים עוסקים בהנחלתה לטף.

הרב ריסקין היה בין הראשונים ובין פורצי הדרך בהנחלת התורה לנשים, והוא גם בין המעטים המקבלים את הגרים, ואף מרחיק נדוד עד מאוד כדי לקרבם.

הוא אולי מהיחידים בדורנו שהקים מערכת המקיימת את מצוות הקהל כפשוטו בכל ימות השנה, גם לאנשים, גם לנשים, גם לטף וגם לגר.

זוהי תפיסת עולמו של הרב ריסקין, תפיסה שהצליח גם להגשימה בהיקף הרחב ביותר, באופן המבטא את התורה כשירה רבת תנועה, רבת כיוונים ורבת קולות.

הרב שלמה ריסקין – חיים של סלילת דרכים חדשות

ח"כ יולי אדלשטיין

אני שמח ונרגש להשתתף בספר היוכל לכבודו של הרב שלמה ריסקין, שחייו הם מופת לאהבת האדם והארץ, שתורתו היא מים חיים לאלפי תלמידיו ותלמידותיו, ושממפעליו החינוכיים מתברכים מדינת ישראל ויהודי העולם כולו כבר עשרות שנים.

אחד הזיכרונות הראשונים שלי לאחר שעליתי לארץ כרוך ברב ריסקין. באחד הערבים התבוננתי מחלון ביתי באלון שבות, וראיתי קבוצת בתים המנמרת את הגבעה הסמוכה ליישוב. כששאלתי את שכני מי אלה, ענו לי שזו אפרת – יישוב שהקים רב אמריקאי צעיר ואמיץ, שהפנה עורף לשפע שהציע לו ה"גאלדענע מדינה" והוביל את קהילתו להרי יהודה כדי להשתתף בהגשמת חלום שיבת ציון. אני זוכר את הרושם העז שהדבר עשה עלי; אמרתי אז בליבי, הרי לאנשים כמו אלו התכוון ישעיהו הנביא כאשר ניבא מעל ההרים האלו את נבואת הנחמה: "שְׂאֵי סְבִיב עֵינֶיךָ וּרְאֵי פְלִם נִקְבְּצוּ בְּאוֹר לְךָ בְּנֵי מִדְּבָר יָבֵאוּ וּבְנֵיךָ עַל צַד תִּאֲמָנָה" (ישעיהו ס, ד).

מאז למדתי להכיר את הרב ריסקין דרך מפעליו התורניים והחינוכיים, וככל ששמעתי יותר כך גיליתי ששתי תכונות אופייניות לו. הראשונה היא שהרב ריסקין הוא מסוללי הדרכים: מעולם הוא לא חיכה בצד עד שמישהו אחר יעשה את הצעד הראשון, יקח על עצמו את העבודה הקשה או יספוג את האש. הוא בעצמו נשא בעול הקשה השמור לחלוצים: בין אם זה בבניין הארץ, בין אם זה במציאת מסילות חדשות בלימוד התורה ובהוראת ההלכה ובין אם זה במציאת פתרונות חדשניים לבעיות לאומיות כגון הגיור ויחסי ישראל והתפוצות – הרב ריסקין תמיד פרץ בעצמו את הדרך, באמונה, בעוז רוח ובלב בוטח. פעמים רבות הרב ריסקין צעד בתחילה לבדו או יחד עם שותפים בודדים – אך בעקבותיו הגיעו רכבות. זו התכונה השנייה שכל כך מאפיינת אותו: זרע שהרב ריסקין טמן באדמה, חזקה עליו שיהפוך לאילן פורח, עם גזע איתן וצמרת לתפארת. כך היה באפרת, שמקבוצת הבתים שראיתי מהחלון הפכה לעיר ואם בישראל, הנפרשת מאופק עד אופק ושמה הולך לפניה כקהילה מאירת פנים, תוססת ומגובשת. כך היה גם במקרה של מוסדות "אור תורה סטון": לישיבה התיכונית נווה שמואל, שהייתה הסנונית הראשונה, הצטרפו לאורך השנים עוד ישיבות, אולפנות, מדרשות ומרכזים דתיים שונים. הרי לנו עוד פסוק נחמה שקיים הרב ריסקין בגופו, אף הוא מאותו הפרק בספר ישעיהו – "הֲקִטָּן יְהִי לְאֵלֶיךָ וְהִצְעִיר לְגוֹי עֲצוּם אֲנִי ה' בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה" (ס, כב). זכה הרב ריסקין להיות שליח מצווה לאורך כל כך הרבה שנים, וזכה עם ישראל שנהנה משליחותו. מה נוכל לאחל לך לכבוד הגיעך לגבורות? שכל נטיעות שנוטעין ממך – יהיו כמותך. אין כוונתי שתלמידך יעשו בדיוק מה שעשית, אלא שיהיו פורצי דרכים כמוך; שרגליהם יהיו נטועות במסורת הדורות ופניהם יהיו נשואות אל העתיד – כפניך שלך; ושימצאו בעצמם נתיבים חדשים ללב האדם, ללב הארץ וללב התורה – ממש כפי שעשית אתה.

ריבונות יהודית – אתגרי משמעות, זהות ואחריות

פרופ' בנימין איש שלום

באוקטובר 1944, חודשיים אחרי שחרור פריז, פרסם ז'אן פול סארטר מאמר שכותרתו "הרהורים בשאלה היהודית", ובו הוא דן בשאלה – מי הוא בעצם היהודי. "היהודי", כותב סארטר, "הוא אדם שהאנשים האחרים רואים אותו כיהודי... האנטישמי עושה את היהודי". קביעה קשה זו, המתעלמת מהיבטים חיוביים בהגדרה העצמית של יהודים, ככל שאיננה נעימה לאוזננו, משקפת היבט מסוים של קיום היהודים בגלות: היעדר החירות בהתמודדות עם שאלות הזהות של היהודים ועם משמעותה של היהדות. גם היסטוריונים יהודים טענו כי רק עם הקמתה של מדינה יהודית עצמאית ניתן יהיה לחקור את ההיסטוריה היהודית בדרך המשוחררת מעכבות הקשורות ביחסי יהודים ושאינם יהודים בתנאי גלות.

ואכן, הקמת מדינת ישראל מהווה מפנה דרמטי בתולדות העם היהודי ובדמותה של היהדות. חשיבותו ההיסטורית של שינוי זה אינה נופלת מהשינוי שהתרחש בעקבות חורבן בית המקדש השני והתהוות

היהדות הרבנית אשר עיצבה את היהדות הבתר־מקדשית. היהדות שלפני החורבן הייתה ממוקדת במקדש ובעבודת הקרבנות. היא נוהלה על ידי מעמד הכהנים וחיי היום־יום של העם התנהלו במידה רבה במנותק מן הפעילות הדתית במקדש. אחרי החורבן התפתח והתעצם מעמד החכמים, לימוד התורה היה לאתוס מרכזי והכריזמה הדתית הועתקה מן המקדש אל הספר ואל לימוד התורה. החיים היהודיים התעשרו בגילויי יצירה מגוונים ואופיינו בהתפתחותן של מסורות משפחתיות וקהילתיות, התפתחות מוסדות הקהילה והתגבשות מעמדם של הרבנים ואחר כך גם של ראשי הישיבות. היצירה ההלכתית התמקדה בעיקר בנושאים של רשות היחיד, יחסים בין אישיים וקהילתיים. גם היהדות בת זמננו, על כל זרמיה, אינה שונה עקרונתית מאפיונים אלה. למרות התרחקות רוב היהודים מאורח חיים של שמירת מצוות, עדיין רואים יהודים, גם מהזרמים הליברליים, את הביטוי של יהדותם בקיום זיקה לקהילה, לבית הכנסת ולרב הקהילה. לאורח חיים שאינו מקיים זיקה כלשהי לקהילה יהודית, לטקסטים קלאסיים, לסמלים דתיים או למנהגים יהודיים – חסרים מקורות הלגיטימציה והעיצוב של זהות יהודית. הקמתה של מדינת ישראל משנה לכאורה את מאפייני הקיום היהודי ואת תוכנה של הזהות היהודית עצמה.

לראשונה מזה אלפיים שנה מהווים היהודים רוב במדינה ואינם צריכים לחשוב ולנהוג כקבוצת מיעוט נרדפת. קיומה של מדינת ישראל יוצר מלאות חיים, כוליות יהודית העוטפת את היחידים בהוויה שהיא יהודית ברבים ממאפייניה: שפת המדינה, העברית, היא שפה יהודית; יום המנוחה הרשמי הוא שבת; לוח השנה הרשמי נקבע על פי המסורת היהודית – ביום כיפור הכול מושבת ותשעה באב הוא יום אבל לאומי על חורבן המקדש; חוק השבות מכיר בזכות מלידה של כל יהודי להתאזרח ללא תנאים מוקדמים; מערכת החינוך הממלכתית מקיימת חינוך יהודי אינטגרטיבי; הצבא מקפיד על כשרות המזון לפי ההלכה ונמנע מאימונים ופעילות שאינה מבצעית בשבתות, חגים ותעניות; הסמל, ההמנון והדגל מעוצבים בהשראת מקורות הדת והתרבות היהודית. בתוך הוויה יהודית טוטלית כזאת, יכולים היחידים,

לכאורה, להיות בעלי זהות יהודית סבילה מבלי שיצטרכו לעשות מאמץ מיוחד למימושה ולעיצובה של זהותם היהודית. מבחינה זו יש משמעות חדשה למאמר התלמודי: "שכל הדר בארץ ישראל דומה [=נחשב] כמי שיש לו א־לוה" (כתובות קי ע"ב).

ואולם מציאות זו, שנתעצבה מאז הקמת המדינה, אין בה כדי להבטיח את התמדת הקיום של מאפיינים אלה, אם לא תיתמך בממד עומק תיאורטי או תיאולוגי ובחינוך איכותי, במיוחד לאור העובדה שכמה מן המאפיינים הללו שנויים במחלוקת ציבורית נוקבת.

השיח בחברה הישראלית בדבר אופייה היהודי ומשמעותה של המדינה, מתרחש בכמה זירות חשובות ובכל אחת מהן הוא נושא אופי שונה: בזירה הפוליטית מתנהל דיון בעל אופי הסדרי המבקש להסדיר מערכות יחסים ("סטטוס קוו") תוך התחשבות ביחסי כוחות פוליטיים. בזירה האקדמית והמשפטית מתקיים דיון עקרוני על מקומו של המשפט העברי בחקיקה ובמשפט הישראלי. בתחום זה בולט ההבדל העקרוני בין הגישות כפי שביטאו אותן שלושה שופטים בבית המשפט העליון: נשיא בית המשפט העליון אהרן ברק העדיף העדפה ברורה את הגישה הליברלית ואת ההסתמכות על ערכיה. לעומתו, השופט מנחם אלון ז"ל ניסה בכל מפעל חייו להטמיע את המשפט העברי בתוך משפט המדינה. השופט אלון, שהיה אדם דתי, ראה ערך תרבותי ולאומי בכך שרשות הרבים הישראלית תעוצב על ידי עקרונות המשפט העברי וערכיו, גם אם לא ייעשה הדבר מתוך מניע דתי. שופט אחר, יצחק אנגלרד, חלק עליו וטען כי שימוש במשפט העברי במסגרת שהיא חילונית במהותה, שכן הריבון הוא האדם, הרי הוא חילול הקודש.

בזירה החברתית האזרחית מתרחשים תהליכים מרתקים של תנועה מעמדות קיצוניות חילוניות או דתיות אל עבר מרכז ישראלי-יהודי המחפש רוחניות יהודית והשראה בחיבורים הקלאסיים של היהדות כדי לעצב זהות ישראלית-יהודית אותנטית. המרכז הישראלי הזה הולך ומתפתח בקרב הדור הצעיר ומצטרפים אליו מכלל המגזרים בחברה היהודית בישראל, בעלי גישות ורקע מגוונים. מציאות חדשה

זו – איזו אחריות היא מטילה? אילו אתגרים היא מצמיחה? האם מוכנה ההגות הדתית וההלכה להתמודד עם אחד האתגרים הגדולים שידע העם היהודי משחר קיומו? הייתכן שקריאה גדולה זו של המציאות תיוותר ללא מענה?

דומה שהשינוי הנדרש הוא בראש ובראשונה שינוי תודעתי. הוא אמור להשפיע על הגישה הרעיונית וההלכתית מבחינות עקרוניות רבות. ההבדל בין הגישה ההלכתית בעידן של טרום ריבונות, המתמקדת בדרך כלל במקומי ובעכשווי, ברשות היחיד, ובין גישה הלכתית הנדרשת בעידן של ריבונות, גישה העוסקת בממדים העקרוניים של קיום הקולקטיב הלאומי הריבוני, הוא כהבדל שבין תרופה משככת כאבים לתרופה שנועדה לרפא את המחלה לחלוטין או למנעה מלכתחילה. זהו ההבדל בין פוליטיקה מקומית למדינאות, בין טקטיקה לאסטרטגיה רבת. זהו ההבדל בין המצוות בחינת "הציבי לך ציונים" ובין "תורת ארץ ישראל".

שורה שלמה של סוגיות דורשות התייחסות עקרונית מתוך קשב רגיש לתודעה ולערכים של האנושות הנאורה בזמננו ומתוך חתירה למצוא את שורשיהם ואת ההשראה לתיקון הנדרש בחיינו, במקורותינו העתיקים ובתורה הכתובה והמסורה באמצעות פרשנות יוצרת. לדוגמה, שאלת מעמדה של האישה במסורת היהודית לנוכח מעמדה בחברה המודרנית, תובעת פתרון יסודי ומכבד ולא בדרך של רטייה למכה. שאלת היחס לנוכרי דורשת ניסוח משנה סדורה לכתחילה על יסוד האמונה כי האדם, כל אדם, נברא בצלם אֱלֹהִים, ולא על יסוד פתרונות המאפיינים טקטיקה של הישרדות ("משום איבה", "דרכי שלום" וכיוצא בזה) שהתגבשה בתנאים של תלות ולא בתנאים של ריבונות. שאלת יחסה של ההלכה למוסדות השלטון ולרשויות המשטר הדמוקרטי דורשת התמודדות יסודית: הייתכן כי במדינה ריבונית של העם היהודי יישכבו בתי המשפט בעיני ההלכה ל"ערכאות של גויים" שאינם לגיטימיים?

פתרונות טכניים מקומיים המתירים להיזקק לבתי משפט אינם עונים על אתגר עקרוני זה. יתר על כן, "הלכה של ריבונות" כמו גם

"תיאולוגיה של ריבונות" צריכות לעסוק באתגרים המאפיינים תחומי אחריות של מדינה ריבונית; פיתוח עקרונות אתיים לעיצוב כלכלה לאומית, אתיקה של יחסי חוץ דיפלומטיים, עיצוב מדיניות עקרונית כלפי מיעוטים לאומיים וכלפי דתות אחרות, ופיתוח כללים ועקרונות אתיים להפעלת כוחות הביטחון. תחומים אלה כמעט אינם נידונים בספרות ההלכתית ובהגות הדתית לאורך כאלפיים שנות גלות, ואולם יש בהן כדי להציע מקורות השראה ליצירה מתחדשת אשר תידרש לשאלות הגדולות.

אתגר זה, וכן המציאות האקטואלית של יחסי הדת והמדינה בישראל המודרנית, מחדדים שורה של דילמות הכרוכות בעיצובה של ישראל כמדינה יהודית.

הקמת מדינה יהודית ריבונית מעמידה אתגר של התמודדות מחודשת עם שאלת טיבה של היהדות; האם היהדות היא דת בלבד או שמא היא תרבות לאומית הכוללת ממד דתי, מרכזי וחשוב, אך לא כזה המתנה ומגדיר באופן בלעדי את מהותה. קיומה של המדינה מעמיד אתגרים חדשים ועקרוניים בפני ההלכה היהודית הן בתחומי זהות היחיד ומעמדו הן בשאלות ציבור, חברה ומדינה, מקומם של נוכרים בתוך הריבונות היהודית, קטגוריות הקשורות באיסור והיתר במישור הלאומי בשונה מהמישור הפרטי, ועוד.

קיומה של מדינה יהודית ריבונית מאתגר את יחסי ההלכה היהודית עם מוסדות המדינה בשאלת תוקפם של מקורות הסמכות עצמם: מי משקף מעתה את רצונו של הריבון – האם חכמי התורה שבעל־פה, פוסקי ההלכה, או הכנסת, המחוקקים והממשלה? מה היא תורה שבעל־פה בעידן הריבונות? כיצד יעצבו התורה והמדינה את אורחות חייו של עם יהודי ריבוני?

ואולם מעבר לכל הנאמר לעיל, עובדת קיומה של ריבונות יהודית מעניקה לעם היהודי עוצמה מסדר גודל חדש, עוצמה שאין ליהודים כיחידים ואף לא לקהילות יהודיות גדולות, עשירות או בעלות השפעה ככל שתהיינה. עוצמה חדשה זו גם מטילה על העם היהודי ועל יחידיו סוג חדש של אחריות, אחריות שלא הכיר במצב של גלות.

כיצד יבואו לידי ביטוי במדינה יהודית ריבונית ערכיה וריבוי ממדיה של היהדות? היהדות כחוקת מדינה, כציוויליזציה, כדת וכמערכת רוחנית הפונה אל היחיד ביחידותו ואל הקהילה, כמערכת מוסרית ומקור השראה הקורא להתעלות האדם, לתיקון החברה ולתיקון עולם? עם שאלות אלה נדרש הדור שלנו להתמודד על יסודו של חזון גדול חדש. "בְּשׁוֹב ה' אֶת שִׁבְת צִיּוֹן הָיִינוּ כְּחֳלָמִים" (תהילים קכו, א).

Foreword

“Festschrift: a collection of writings published in honor of a scholar.” How appropriate it is that over forty scholars from around the world have joined together to contribute, both in Hebrew and in English, to *Hokhma LiShlomo*, a scholarly tribute to Rabbi Dr. Shlomo Riskin, to celebrate his transformational leadership of global Jewry.

Beginning with his swift rise to prominence in New York as a young community rabbi, Rabbi Riskin, along with his wife Vicky, his devoted partner in all his endeavors, turned Manhattan’s Lincoln Square Synagogue into a powerhouse of vibrant Jewish communal life. His work there began the process of revolutionizing the institution of the synagogue for all of North American Jewry, modeling an entity with multiple portals of spiritual entry for communities around the world. Yet it was not long before he came to Israel, taking the helm in the burgeoning town of Efrat, which has since become one of the strongest Jewish communities in Israel. His personal community leadership has at every step of the way been guided by his

Foreword

commitment to making Jewish life and practice accessible to every Jew, and to making communities responsible for providing their constituents with a true home, one that serves as both a haven – offering support, solace, and protection to those in need – and a heaven, a creative point of departure for individual and collective spiritual life to flourish.

In addition to Rabbi Riskin's personal work as a communal leader, he has proven himself over the decades to be a pioneering builder, a person with vision and dedication who is able to identify the needs of the Jewish people and who will not rest until those needs are met. He built from the ground up a wide range of institutions which serve the Jewish community both in Israel and around the world, comprising the Ohr Torah Stone network. They include multiple, highly in-demand junior high and high schools both for boys and for girls, serving a wide and diverse constituency in Gush Etzion and Jerusalem. Rabbi Riskin has made historic strides to advance women's Torah learning, establishing Jerusalem's pioneering Midreshet Lindenbaum, the first major women's *beit midrash* in Israel, along with its satellite locations in Lod and Karmiel. With its various programs for Israeli, North American, and Latin American post-high school students, Midreshet Lindenbaum was also the first institution in Israel to offer integrated Torah and IDF service for women (Hadas – Claudia Cohen Torah/Army School), as well as to train women as professional Jewish scholars and spiritual leaders (Susi Bradfield Women's Institute of Halakhic Leadership [WIHL]).

Rabbi Riskin's institution building has answered many of the most pressing issues facing Israeli and world Jewry today: strengthening Jewish identity in Israel (Yachad Program) and in communities throughout the world (Straus-Amiel and Beren-Amiel Emissary Programs); advancing interfaith relations and dialogue (Hertog Center for Jewish-Christian Understanding and Cooperation, Blicke Institute for Interfaith Dialogue); advocating for and empowering *agunot* (Yad La'isha: The Monica Dennis Goldberg Legal Aid Center and Hotline), and providing the gap-year Israel experience for young

adults with special needs (Elaine and Norm Brodsky Darkaynu Programs). Each one of these projects demonstrates Rabbi Riskin's pioneering spirit and deep sense of commitment. This tribute serves as a small token of our gratitude for his lifetime of extraordinary vision and achievement.

As someone who has attempted to continue and expand upon his legacy I can share that perhaps Rabbi Riskin's greatest quality is his uncompromising commitment to each individual, and his selfless dedication to *Klal Yisrael* and indeed, all of humanity.

I would like to thank Judy and Dr. Baruch Sterman, who paved the way for this project and agreed to serve as the editors of this amazing work. Even in the face of the COVID-19 pandemic, their energy and devotion have been the force moving this volume forward from a dream to a reality. I wish to also thank Dr. Roy Stern, Zev Weiss, Yinon Ahiman, Yehuda Shtauber, David Katz, Sima Freedman, and Yishai Hughes, who helped steward the project.

We are deeply indebted to Robbie and Helene Rothenberg, who have dedicated this collection of essays in honor of Natan Meir, one of their youngest grandchildren, named for Helene's father. The elder statesman Natan Meir Schulsinger *z"l* spent a lifetime in the service of the State of Israel, and it is thus fitting for this volume, celebrating Rabbi Riskin's work, to be dedicated in his honor. What's more, the dedication celebrates the continuation of the generations, the *shoshelet hadorot*, a value held so deeply by the Rothenbergs, and the essence of Rabbi Riskin's vision and legacy, which Robbie and Helene have been extremely involved in actualizing on a global level.

Thank you, Rabbi Riskin. You inspire us daily. May we be blessed to continue to benefit from your wisdom and clarity of vision for years to come.

Katriel (Kenneth) Brander
16 Kislev 5781

Acknowledgements

וַיְהִי בְרִדְתָּ מֹשֶׁה מִהָר סיני וּשְׁנֵי לְחַת הָעֵדוּת בְּיָד־
מֹשֶׁה בְרִדְתּוֹ מִן־הָהָר וּמֹשֶׁה לֹא־יָדַע כִּי קָרַן עוֹר
פָּנָיו בְּדַבְּרוֹ אֱתוֹ: (שמות ל"ד:כ"ט)

When Moses came down from Mount Sinai with the two tablets of testimony in his hand, he was unaware that the skin of his face shone with light, because he had been speaking with God.
(Ex. 34:29)

When Moses came down from Mount Sinai bearing the tablets of the Ten Commandments, the Torah tells us that his face was radiant. Why would his countenance begin to shine just at this very moment? After all, this was not the first time Moses had spent intimate time with God, face to face as it were, and yet, after those previous encounters with the Divine, his physical appearance, as far as we know, was in no way transformed. What was different about this time?

This was the question posed by Rabbi Shlomo Riskin at one of his famous Wednesday night lectures in Lincoln Square Synagogue in New York some forty years ago. The room was packed as usual with

Acknowledgements

congregants, students, prominent professors, and rabbis who crowded into the sanctuary, and it was standing room only at these highly popular classes, known to be the pinnacle of Jewish adult education in Manhattan. This evening, Rabbi Riskin was tackling a particularly sensitive issue, one where the regnant halakha was in confrontation with the position maintained by progressive liberal society at large, and by significant voices within the Jewish community of the Upper West Side. Rabbi Riskin was, in this case, going to support what might be termed the stringent position, defending the traditional halakhic opinion, though many deemed that this stance would entail insurmountable sacrifice. That in itself is telling, as it demonstrates something that would be true throughout Rabbi Riskin's career as rabbi and *posek*, and that is that he is someone who defies categorization and cannot be pigeonholed. There are issues where he would be considered lenient, but as often as not, he will take a more stringent stance. His decisions are made on a case by case basis, determined by the law but sensitive to context and circumstance.

One must keep in mind Moses's situation, Rabbi Riskin explained to his audience. After all, the radiance emanated from Moses's face when he came down from Sinai carrying the second tablets – those that God commanded Moses to write himself after he had broken the first tablets. How many miracles accompanied the tablets. According to our tradition, they were carved through, yet the writing could be read normally on both sides, suspending natural law that would have them as a mirror-image on one side. The middles of letters that were carved along a complete periphery miraculously remained anchored in place, suspended. Upon hearing God's instruction that he replicate the tablets, Moses must surely have exclaimed, "But I am a mere human, and for me to reproduce the wonders of those first tablets is a task that I consider impossible!" And yet, forty days and forty nights later, Moses descended the mountain holding in his hands the second tablets that he had sculpted.

"When you achieve what you thought was impossible," whispered Rabbi Riskin as he leaned into the mesmerized crowd, "that's when your face shines."

Acknowledgements

Throughout Rabbi Riskin's life he has undertaken tasks, projects, and causes that others deemed impossible. That a young rabbi might transform the Lincoln Square Synagogue, an established shul in the heart of one of the most progressive of Jewish communities, into a traditional Orthodox venue, must have seemed inconceivable. And yet, Lincoln Square did indeed become one of the most prestigious Orthodox synagogues in America.

When, at the very height of his success, Rabbi Riskin and his beloved wife and constant partner Vicky, decided to leave all that behind and come to Israel on aliya, his revered teacher counseled against the move. He was told over and over again that he would never be accepted in Israeli society particularly among the religious community, and would most certainly never have any real influence or impact. And yet, Rabbi Riskin's stunning achievements, as community rabbi in the town he founded, Efrat, in the vast network of schools and institutions that comprise Ohr Torah Stone that he established, in his promotion of women's issues within Israeli Orthodoxy, and even in Israeli politics, are all immensely significant on the personal, local, and national levels.

We remember, twenty-five years ago in the days of the Oslo Accords, overhearing a conversation on the hilltop of Dagan between a general in the IDF and Rabbi Riskin. The general was explaining how futile it was to demonstrate and attempt to retain that parcel of land as part of Efrat and of Israel, "Rabbi, there is no point, the maps have already been drawn and ratified." Undeterred, Rabbi Riskin maintained the fight for Dagan which was then a barren scrap of land on the outskirts of Efrat and is now a thriving community housing hundreds of young families. Once again, Rabbi Riskin achieved what others were sure was unachievable.

This book could obviously not have come into existence without first and foremost the wonderful response and eagerness to contribute of the distinguished list of authors who took out time from their very busy schedules to write and submit their articles. The outpouring of support for the project and the genuine respect and love for Rabbi Riskin was evident in every contribution. The

Acknowledgements

meticulous editing of the Hebrew essays was done under the careful eye and exacting pen of Avichai Gamdani, and we thank him for raising the level of the articles he reviewed. Thanks of course to the entire team from Ohr Torah Stone, Dr. Roy Stern, Avichay Fuah, Rabbi Yehuda Shtaubert, David Katz, and Yinon Ahiman. Special thanks goes to the president of Ohr Torah Stone, Rabbi Dr. Kenneth Brander for his contributions to this work and for his guidance and support for the project from beginning to end. We are grateful to publisher Matthew Miller and the team at Maggid Books, especially Reuven Ziegler, the editorial director, as well as Caryn Meltz, Debbie Ismailoff, and Dvora Rhein.

Finally, we would like to thank Rabbi Riskin for all the years that we have been blessed to share with him. He has been and continues to be our teacher, our *posek*, our advisor, our neighbor, and our friend. Most meaningfully, we thank Rabbi Riskin for being a role model to our family and to ourselves.

May Rabbi Riskin be blessed with the words from the priestly blessing that he himself has pronounced countless times to countless individuals throughout his life: “יֵאָר ה', פְּנֵי אֵלֶיךָ”. May God’s countenance shine upon him, and may he enjoy many more years of good health as he continues to inspire us all to strive to achieve the impossible.

Baruch Sterman
Judy Taubes Sterman
Efrat, 5781

Teshuva in Friendship

Rabbi Saul J. Berman

This article is dedicated to the honor of my oldest friend, Rabbi Shlomo Riskin. His life embodies the actualization of a divine gift of the capacity for maintaining innumerable friendships, in each of which his loyalty and giving of himself is total.

The starting point for *teshuva* in any relationship is knowing what the responsibilities are within that particular relationship. Children and parents cannot successfully evaluate their respective successes and failures in those relationships without a clear understanding of what their legal and ethical duties are toward one another. Husbands and wives cannot determine how to improve their marriage without knowing what duties the Torah demands of each of them in the context of their marriage.

We are fortunate that these and many other relationships are substantially treated in the Torah and halakhic literature, so that the necessary evaluation can take place in the light of objective normative expectations as well as ethical guidance.

Even regarding the relationship to God Himself, it is essential to understand the rules of the relationship in order for us to engage in its proper evaluation. Precisely for this reason, the fifth blessing of the weekday *Amida*, the petition for God to aid us in our *teshuva*, is immediately preceded by the blessing in which we ask God to help us to achieve clarity in our understanding of the difference between good and evil.

However, such guidance is generally not available in regard to one critical interpersonal relationship, namely, friendship. The following paper is an attempt to outline the dimensions of the Torah's expectations concerning the relationship with friends based on normative – and occasional narrative – uses of the term *re'a* in the Torah. I believe that the Torah itself provides us with a small codex of verses related to the *re'a*, the friend, which provide the framework that otherwise appears to be absent in our tradition.

PHYSICAL WELL-BEING

The first interpersonal crime reported in the Torah is Cain's killing his brother Abel (Gen. 4:8). When the first set of commands are issued to Noah after the flood, the core element is the prohibition against homicide, in which God says explicitly that He will demand accountability even of a brother who has committed fratricide (Gen. 9:5). The universality of homicide's criminality is thus established. The sixth commandment makes only the barren declaration "Thou shalt not murder," without any reference to the identity of the victim or the relationship between them. But the Torah's subsequent elaboration of the elements of murder, distinguishing between intentional, unintentional, and totally accidental homicide, repeatedly refers to the victim as a *re'a*, a friend (Deut. 19:4–5, 11).

Why would the Torah choose to use the word *re'a* in describing victims of intentional and unintentional homicide, rather than the more common reference to *adam*, "person," as in Leviticus 24:17? For that matter, there are a number of other words as well which the Torah uses regularly and which it might have used in our passage dealing with unintentional homicide. It could have employed the

word *ish*, also meaning “person,” as in Deuteronomy 19:15; or perhaps the word *amito*, meaning “fellow national,” as in Leviticus 19:11; or *achiv*, which aside from its literal meaning as “brother” also has the more figurative meaning of a person in a close relationship, perhaps encompassing all fellow Jews, as in Deuteronomy 15:2. What is it about friendship that would lead the Torah to specifically use the reference to that relationship in a particular set of legal and narrative contexts? Let’s start with the case of homicide.

Clearly, the Torah understood that a friend is particularly vulnerable to being the victim of violent actions by another friend. In fact, during the past five years in the United States, an average of over 16,000 homicides a year have occurred, and over 40 percent of them were committed by relatives or various categories of friends, that is, by *re'im*. No doubt it is the very complexity of the relationship of friendship, of its emotional, psychological, economic, even physical connectedness, that creates a vulnerability to the use of coercive force to which the Torah must provide a warning and corrective. When Moshe sees two Jewish people fighting, with one having raised his fist to strike the other, he simply assumes that the two are friends and calls out, “Evidloer, why would you strike your *re'a*?” (Ex. 2:13). When the Torah later codifies the liability for assault in Exodus 21:18–19, it situates the case as one involving “If persons quarrel and one strikes his friend (*re'ehu*) with a stone or a fist and he does not die....”

While the criminality of murder and of assault are unequivocally applicable according to the Torah to all individuals, the distinctive use of the term *re'a* calls upon us to recognize that there is in fact a special vulnerability to violence within the relationship between friends, and that the Torah’s expectation is that friends will understand that the relationship of friendship demands a distinctive sensitivity to the physical integrity and safety of the friend.

ECONOMIC WELL-BEING

Respect for another’s property is expressed powerfully in Leviticus 19:13: “You shall not oppress your friend (*re'akha*), and shall not rob.” Similarly, Deuteronomy 27:17 says, “Cursed be he who moves back

his friend's (*re'ehu*) landmark; and all the people shall say Amen." These instances are only two of the many cases in which the Torah mandates that care be taken not to damage the property of another person, not to defraud him, and not to steal his property. In the vast majority of those texts, the Torah does not identify the victim as having a special relationship to the perpetrator; in fact, their relationship is not relevant to the crimes involved. Why then in just a few of these instances does the Torah specifically refer to the victim as a *re'a*?

Another set of such cases will alert us to the underlying issue. The tenth commandment, the prohibition against coveting, uses the word *re'a* three times in each of its appearances. Thus, in Exodus 20:14 it says: "You shall not covet your friend's (*re'akha*) house, you shall not covet your friend's (*re'akha*) wife; his manservant, his maidservant, his ox, his donkey, or whatever belongs to your friend (*re'akha*). Likewise, in Deuteronomy 5:18, the word *re'akha* appears three times. Why this extraordinary emphasis on the relationship to the victim? Certainly the transgression of coveting is committed no matter who those feelings and actions are addressed to.

When Maimonides codifies this prohibition against coveting (*Mishneh Torah, Hilkhot Gezeila VaAveda* 1:9), he indicates that the prohibition is not violated simply by one's inner state of jealousy over what another person has, not even by the desire to have something like it for himself. The prohibition of coveting is transgressed only when a person desires the specific object or person currently possessed or owned by someone else, and then conspires to have it taken away from the current owner so that he can have it for himself. And it is only when he actually gains possession of the object of his desire, even legally by purchasing it for an outrageous amount of money, that the prohibition is violated. The Tosafists differ on this last element and insist that the culmination of the transgression must consist of the perpetrator's gaining possession of the desired object illegally, as by theft or robbery, thus violating two prohibitions: coveting and theft (*Tosafot, Sanhedrin* 25b, s.v. *Me'ikara savur*). But Maimonides and the Tosafists agree that the essential element of the prohibition

against coveting resides in the inner desire to get the goods or person from another so that only the perpetrator will have them and not the original possessor.

What is the context in which such a passionate desire would arise in the perpetrator not only to have the object, but also that the other person *not* have the object? Such a circumstance is in fact most likely to arise in the context of a friendship in which one of the parties simply cannot tolerate the success of the friend and needs to displace him as the owner of that which represents his success. It is precisely for this reason that the Torah would want to alert us to this danger in the context of friendship by twice engaging in a threefold repetition of the word friend (*re'akha*) in the prohibition against coveting, and by similarly placing emphasis on the word friend (*re'akha*) in the general laws against robbery and economic oppression.

EMOTIONAL WELL-BEING

The first person in the Torah to be identified as a friend (*re'a*), was Hirah, the Adulamite friend of Judah. While Hirah is already introduced to us in Genesis 38:1, his appellation as friend of Judah (*re'ehu*) first occurs many years later, after the death of Judah's wife, the daughter of Shua, as Judah is being comforted for his loss (38:12). The Adulamite is again identified as Judah's friend (38:20), as Judah entrusts him with the sensitive mission of recovering his signet ring, cord, and staff that he had left as a deposit with Tamar in lieu of cash payment for his liaison with her, without making the event a matter of public knowledge (38:23). No doubt the Torah is suggesting that the roles of comforting and of preserving the confidentiality of personal information so as to protect the reputation of the other are particularly valuable qualities in maintaining a strong friendship. It is no accident then that the dramatic declaration on Mount Eival (Deut. 27:24), "Cursed be he who strikes his friend (*re'ehu*) in secret; and all the people shall say, 'Amen,'" is understood by the Sages as a reference to the sin of *lashon hara*, the disclosure of confidential defamatory information about another (Rashi on 27:24). No one is

more vulnerable to a talebearer than a person who shares intimate secrets about himself with a trusted friend. The magnitude of emotional injury inflicted by that betrayal of trust is deserving of one of the curses given on Mount Eival.

Indeed, this awareness of the distinctive emotional vulnerability of a friend may help us understand further the use of the word *re'akha* in the verse, "You shall not oppress (*lo taashok*) your friend (*re'akha*), and shall not rob" (Lev. 19:13). Here the term *re'akha* is used in conjunction with the sin of *oshek* because what distinguishes this biblical transgression is not just that it involves the withholding of funds which another is entitled to, but that it bears a special form of emotional assault in making the victim essentially defenseless, impotent to protect himself against the perpetrator, whose purpose may not be to steal but solely to delay payment (Bava Metzia 111a).

Perhaps the most significant form of emotional responsibility in friendship that is manifested in the Torah's occasional use of the term *re'akha* is found in Leviticus 19:16: "You shall not go around as a gossipmonger amid your people, you shall not stand idly by [the shedding of] the blood of your friend (*re'akha*)."¹ The latter half of this verse is the Torah's formulation of the duty of rescue of life. In any situation in which a person's life is threatened and a bystander has the capacity to rescue the life with minimal threat to himself in doing so, the bystander bears, according to the Torah, a halakhic duty to engage in the rescue. Failure to do so, Maimonides maintains, is an unequivocal violation of the express biblical command of "you shall not stand idly by [the shedding of] the blood of your friend (*re'akha*)" (*Mishneh Torah, Hilkhhot Rotze'ah UShmirat HaNefesh* 1:13–14). It appears that the core of this crime is the perpetrator's indifference to the life of the victim, that is, an absence of the emotional connection that would drive an act of rescue, that would demand that the person stand with his friend in his time of need. It is this affirmative emotional connection which would have driven Hiram the Adulamite to be with his friend Judah, to comfort him in his time of sorrow over the passing of his wife. It is precisely that

affirmative emotional connection that the psalmist understands to drive God, in His covenantal friendship with the Jewish people, to declare, “He shall call upon Me and I will answer him; I will be with him in trouble; I will save him and honor him (Ps. 91:15).

SPIRITUAL WELL-BEING

In each of the preceding three areas, physical well-being, economic well-being, and emotional well-being, the Torah forbids the direct harming of other persons no matter who they are, friend or enemy, Jew or gentile. The distinctive references to the friend, the *re'a*, in these instances serve essentially to alert us to the fact that a friend has a special vulnerability which we need to pay attention to so as not to abuse what is an essential and enriching human relationship. The situation is similar but even more stark in this fourth area of spiritual well-being. Leviticus 19:14 declares: “You shall not curse the deaf, and you shall not place a stumbling block before the blind; you shall fear your God; I am Hashem.” The Sages understand the middle clause of this verse, “and you shall not place a stumbling block before the blind,” to transcend the literal meaning of the text and to constitute a general prohibition against enabling another person, through words or action, to violate his halakhic and spiritual duties. Thus, the Talmud offers two illustrations of a violation of this prohibition: “extending wine to a Nazirite [to drink] or a limb torn from a living animal to a Noahite [to eat]” (Avoda Zara 6b). Here the Talmud makes clear that this prohibition against harming the spiritual well-being of persons is applicable to Jews and gentiles alike.

In one particular law, the Torah explicitly refers to an act of enticing in which it identifies the perpetrators by their relationship to the person being enticed. Deuteronomy 13:7 states, “If your brother, the son of your mother, tempts you in secret, or your son or your daughter, or the wife of your embrace, or your friend (*re'akha*) who is as your own soul, saying, ‘Let us go and worship other gods,’ which neither you nor your forefathers have known.” The passage continues by mandating capital punishment for this crime of enticing another

to idolatry. Here the Torah recognizes unambiguously – in contrast to the prior situations by implication – that the power of friendship, like the power of family relationship, creates a distinctive form of vulnerability to persuasion in matters of spiritual life. We are forewarned that it is essential for us to be alert to that vulnerability in order to prevent both perpetrator and victim from falling into the trap of using the friendship to justify exploiting or to explain having been exploited. The particular phrase used in this passage, “your friend who is as your own soul,” *re’akha asher kenafshecha*, may serve as an important transition point to a vital Torah text which provides an affirmative duty toward the *re’a*.

FRIENDSHIP AND LOVE

Probably the single best known verse in the Torah using the word *re’akha* is Leviticus 19:18: “You shall neither take revenge from nor bear a grudge against the members of your people; you shall love your friend (*re’akha*) as yourself; I am the Lord.” It is not accidental that this command does not stand alone; it is the close of a lengthy passage in which we are commanded to get our conduct and our emotions under the kind of control that would allow for the development of love. In the earlier verses of this chapter we are instructed not to lie, not to engage in emotional and economic exploitation of a friend, to judge fairly, not to speak evil of another, not be indifferent to the lives of friends, to remove hatred from our hearts, to use chastisement as a medium of resolving disputes or antagonism so as not to take revenge either in action or in words. All of these are preconditions for the flourishing of love; they constitute the entire range of conditions that need to exist in the relationship between friends. When the affirmative values in the relationship reflect profound respect for the integrity and autonomy of the friend and his or her physical, economic, emotional, and spiritual well-being – when the ideal conditions of *re’ut* have been achieved – then *ahava*, true lasting love of the other as oneself, can flourish.

With this understanding of the relationship between friendship and love we can better appreciate the sixth of the seven blessings of *nissuin* composed by the Sages and recited under the *huppa*, in which the newly married couple are referred to as *re'im haahuvim*, “friends who are beloved.” The phrase clearly presumes that it was their relationship as friends which matured into love. Rabbi Baruch Epstein, in his work *Torah Temima*, comments on the phrase “you shall love your friend as yourself” by citing a talmudic teaching of R. Yehuda in the name of Rav that “it is forbidden (*assur*) for a man to marry a woman until he sees her (*ad sheyirenah*), lest he discover something improper about her [only after the marriage] and she become reprehensible to him – while the Torah says, ‘You shall love your friend as yourself’” (Kiddushin 41a). In his commentary, Rabbi Epstein expresses astonishment that codifiers, including Maimonides and Rabbi Yosef Karo, did not expressly state that such conduct was forbidden, but treat it only as not preferred. He also substitutes the word “knowing” (*hakara*) her for “seeing her” (*sheyirenah*), suggesting that the issue is not really just seeing her, as in visual attraction, but knowing her prior to the marriage. His concern clearly is that if the preliminary qualities of friendship are not established, this substantially reduces the likelihood of being able to develop a fully loving relationship. Rabbi Epstein concludes by insisting that the constraint of marriage prior to *hakara* is in fact forbidden, upholding, as it were, the rabbinic usage of *hatan* and *kalla* as already *re'im haahuvim*.

With these components in mind, it is indeed possible to evaluate the need for *teshuva* regarding our relationship to friends, both within and outside of marriage.